

MÜASİR HÜQUQ SİSTEMLƏRİNDƏ QIYABI MÜHAKİMƏ İCRAATI: INKİŞAF VƏ TƏTBİQ PROBLEMLƏRİ

LALƏ MƏMMƏDOVA¹

Annotasiya

Bu tədqiqat 2023–2024-cü illərdə həyata keçirilən qanunvericilik islahatlarından sonra Azərbaycan hüquq sistemində qiyabi mühakimə icraatlarının tətbiqini araşdırır və onların həm məhkəmə fəaliyyətinin səmərəliliyinə, həm də təqsirləndirilən şəxslərin müdafiə hüquqlarının qorunmasına təsirini qiymətləndirir. İslahatlar nəticəsində Cinayət-Prosessual Məcəlləyə daxil edilmiş LIV-2 fəslə (maddələr 467-12-dən 467-17-yə qədər) çərçivəsində, xüsusilə terrorizm, dövlətə xəyanət və müvafiq cinayətkarlıq kimi ağır cinayətlər üzrə qiyabi məhkəmə icraatlarının, yəni təqsirləndirilən şəxsin iştirakı olmadan keçirilməsi üçün normativ-hüquqi mexanizmlər müəyyən edilmişdir. Tədqiqat fundamental insan hüquqları prinsiplərinə əsaslanaraq Azərbaycan Respublikasının təmin etdiyi müdafiə mexanizmlərinin Avropa İnsan Hüquqları Konvensiyasının (AİHK) 6-cı maddəsi ilə nə dərəcədə uzlaşdığını qiymətləndirir. Araşdırma müqayisəli hüquqi yanaşma əsasında qurulmuş və İtaliya, Almaniyə və Türkiyənin qiyabi mühakimə təcrübələri ilə təhlil edilmişdir. Nəticələr göstərir ki, Azərbaycan hüquq sistemi İtaliya və Almaniya kimi zəruri müdafiə vasitələrini – xüsusən, məcburi hüquqi nümayəndəlik və qərarlara qarşı effektiv müdafiə imkanını nəzərdə tutur. Lakin təcrübə baxımından bildiriş mexanizmlərinin effektivliyi və apellyasiya hüququnun həyata keçirilməsi ilə bağlı çətinliklər qalmaqdadır. Almaniya sərt icraat qaydaları və hüquqi təminatlar ədalətsiz mühakimə riskini minimuma endirsə də, Azərbaycanda bu sahədə sabit məhkəmə təcrübəsinin hələ tam formalaşmaması müəyyən hüquqi boşluqlara səbəb olur. Tədqiqat Azərbaycan hüquq sisteminin həm sovet hüquq irsindən qaynaqlanan hüquqi modelə, həm də Avropa hüquq standartlarına uyğunlaşmaq cəhdlərinə paralel şəkildə təsir göstərən ikiqat hüquqi istiqaməti vurğulayır. Bu kontekstdə, daha güclü hüquqi təminatların yaradılması şəffaflıq və ədalətlik meyarlarının gücləndirilməsi üçün zəruri sayılır. Eyni zamanda, tədqiqat qiyabi məhkəmə icraatlarının BMT-nin Dayanıqlı İnkişaf Məqsədləri (SDG), xüsusilə 16-cı məqsəd – “ədalətə çıxış və güclü institutların təşviqi” ilə əlaqəsini vurğulayaraq bu institutun keçid dövründə olan hüquq sistemlərində ədalətin möhkəmləndirilməsindəki rolunu da önə çıxarır.

Açar sözlər: qiyabi məhkəmə prosesləri, Avropa yurisdiksiyası, əsas hüquqlar və azadlıqlar, Avropa İnsan Hüquqları Konvensiyası, təqsirləndirilən şəxs.

I.I. Giriş

Təqsirləndirilən şəxslərin iştirakı olmadan ədalət mühakiməsinin məhkəmələr tərəfindən həyata keçirilməsi bir sıra ölkələrin hüquq sistemlərində mübahisəli və ziddiyyətli xarakter daşıyan məsələ olaraq qalmaqdadır. Bu hüquqi və nəzəri problem, xüsusilə roman-german hüquq ailəsinə mənsub olan dövlətlərdə ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsi prosesində mühüm çətinliklər doğurur. Bir sıra ölkələr bu praktikanın tətbiqindən çəkinməkdədir. Belə ki, qiyabi məhkəmə proseslərinin təqsirləndirilən şəxsin əsas hüquq və azadlıqlarının pozulması riskini artırdığı iddia olunur. Bununla belə, bəzi dövlətlər, o cümlədən İtaliya və Almaniyə qiyabi mühakimə institutunu ciddi hüquqi təminatlar əsasında hüquq sistemlərinin bir elementi kimi saxlayaraq tətbiq etməkdə davam edirlər.

Milli cinayət-prosessual qanunvericiliyimizdə isə cinayət mühakimə icraatının qiyabi icraat qaydasında həyata keçirilməsinin 2023-2024-cü il hüquqi islahatları çərçivəsində qəbul edilməsi, bu təcrübənin inkişaf edən dinamikasını nümayiş etdirir. Sovet hüquq sistemindən Avropa hüquq modelinə keçmiş bir ölkə olaraq, Azərbaycanın hüquqi islahatları müasir Avropa standartlarına uyğunlaşmağa və eyni zamanda özünəməxsus milli xüsusiyyətləri qorumağa çalışır. Lakin nəzəri olaraq qəbul edilən bu qanunun həyata keçirilməsi, təcrübədə əhəmiyyətli çətinliklərlə qarşılaşır və bu da onun məhdudiyətlər və qadağalarla dolu olduğu düşüncəsinə gətirib çıxarır.

¹ Hüquq üzrə fəlsəfə doktoru / Cinayət prosesi kafedrası / Bakı Dövlət Universiteti / email: lala.mammadova-11@bsu.edu.az

Təqsirləndirilən şəxsin məhkəməyə gəlmədən mühakimə olunması məhkəmələrinin qanuniliyini və effektivliyini təmin etmək, ədalətin bərpa edilməsi üçün müəyyən minimum təminatlar mövcud olmalıdır. Bunlara daxildir:

1. *Təqsirləndirilən şəxsin məlumatlandırılması:* Təqsirləndirilən şəxsin məhkəmə prosesi və onların nəticələri barədə düzgün şəkildə məlumatlandırılması.

2. *Hüquqi təmsilçilik:* Barəsində qiyabi icraat aparılan təqsirləndirilən şəxsin hüquqlarını və mənafeyini müdafiə etmək üçün səlahiyyətli vəkillərin təyin edilməsi.

3. *Təkrar məhkəməyə müraciət etmək mexanizmləri:* Barəsində qiyabi icraat aparılan təqsirləndirilən şəxsin qəbul edilmiş qərarlardan şikayət vermək vasitələrinin təmin edilməsi.

4. *Hüquqların tərk edilməməsi:* Təqsirləndirilən şəxsin məhkəmə prosesində iştirak etmə hüququnu könüllü olaraq imtina etmədiyinin müəyyən edilməsi. Bu təminat yalnız təqsirləndirilən şəxsin hüquqlarını qorumaqla kifayətlənmir, həm də məhkəmə prosesinin daxili və beynəlxalq arenada qanuniliyini möhkəmləndirir.

Azərbaycanın cinayət mühakimə icraatında qiyabi icraatın qəbul edilməsi məsələsini araşdırarkən, ölkənin unikal hüquqi inkişaf yolunu nəzərə almaq vacibdir. Postsovet dövləti olaraq, Azərbaycanın hüquq sistemi tarixən Sovet hüquq ənənələri ilə formalaşmışdır. Lakin, ölkənin Avropa hüquq çərçivələrinə, xüsusilə Avropa Şurasının üzvü olaraq artan inteqrasiyası, müasir insan hüquqları standartlarına uyğunlaşmağa olan bağlılığını göstərir.

Nəticə etibarilə, qiyabi məhkəmə icraatının (in absentia) tətbiqi hüquq nəzəriyyəsində və məhkəmə praktikasında bir sıra fundamental sualları gündəmə gətirməkdədir. Belə ki, dövlətlər ədalət mühakiməsinin səmərəli həyata keçirilməsi ilə insan hüquq və azadlıqlarının, xüsusilə müdafiə hüququnun təmin olunması arasında tarazlığı necə qoruyub saxlamalıdır? Qiyabi məhkəmə prosedurlarının hüquqi çərçivədən kənara çıxaraq, hüquqi prosedurların və təqsirləndirilən şəxsin hüquqlarının pozulması riskini doğurmaması üçün hansı institusional və prosesual təminatlar mövcud olmalıdır? Müxtəlif hüquqi ənənələrə mənsub olan dövlətlər, xüsusilə kontinental və qarışıq hüquq sistemlərinə malik ölkələr bu mübahisəli instituta yanaşmada hansı ortaq hüquqi mövqeləri formalaşdırıb bilirlər?

Yuxarıda qeyd olunan suallara cavab tapmaq isə yalnız doktrinal təhlillə məhdudlaşmayan, müqayisəli hüquq tədqiqatları və empirik müşahidələrlə birləşdirilmiş kompleks və çoxsaxəli yanaşma tələb edir. Qiyabi məhkəmə icraatının hüquqi çərçivəsini araşdırmaq hüquqşünas-alimlər üçün dövlətin cəza hüququ sahəsindəki səlahiyyətləri ilə fərdin konstitusional hüquq və azadlıqları arasında balansın müəyyənəndirilməsi, müxtəlif hüquq sistemləri və ənənələrinin qarşılıqlı təsiri və harmonizasiyası, həmçinin beynəlxalq hüquqi standartların milli hüquq mühitinə təsiri baxımından məhsuldar tədqiqat imkanları təqdim edir.

I.II. Avropa hüquq sistemlərində qiyabi icraat barədə sistemik yanaşmalar

Avropa dövlətlərində qiyabi məhkəmə icraatının təcrübəsini təhlil edərkən, tək-cə milli hüquq sistemlərinin spesifik xüsusiyyətlərinə istiqamətlənməklə kifayətlənməyən, əksinə, bu institutu tənzimləyən ümumi avropa hüquqi çərçivələri və normativ yanaşmaları da nəzərə alan sistemli və strukturlaşdırılmış bir yanaşmanın tətbiqi zəruridir. Bu metodoloji yanaşma müxtəlif hüquq sistemlərinin qiyabi məhkəmə institutuna münasibətdə qarşılaşdığı normativ və təcrübəli çətinliklərin daha tutarlı və müqayisəli şəkildə dərk edilməsinə imkan yaradır. Konkret ölkə təcrübələrinə və prosesual fərqliliklərə keçmədən əvvəl, Avropa məkanında qiyabi icraatların tətbiqi ilə bağlı hüquq sistemlərinin əsas kateqoriyalar üzrə təsnifləşdirilməsi məqsəduyğun sayılır.

I.III. Türkiyənin cinayət-prosesual qanunvericiliyində qiyabi icraat zamanı

təqsirləndirilən şəxsin statusu: prosesual normalar, hüquqi zamanətlər və istisna hallar

Türkiyə cinayət-prosesual hüququ çərçivəsində təqsirləndirilən şəxsin məhkəmə icraatında fiziki iştirakı fundamental hüquqi tələblərdən biri kimi qəbul olunur. Bu prinsip şəxsə ona qarşı irəli sürülmüş ittihamlarla tanış olmaq, həmin ittihamlara münasibət bildirmək və müdafiə mövqeyini ortaya qoymaq imkanını yaratmaqla, ədalətli məhkəmə araşdırmasının əsas təminatlarından birini təşkil edir. Normativ sənədlərdə təqsirləndirilənin iştirakı olmadan cinayət mühakiməsinin aparılmasının,

habelə hökm çıxarılmasının mümkünsüzlüyü vurğulanır. Bu yanaşma müdafiə hüququnun məzmununu təşkil edən iştirakçılıq prinsipinin pozulmasını, birbaşa ədalət prinsipinə zidd olduğunu əsaslandırır.

“Gaip sanık” (yəni: itkin və ya yerini müəyyən etmək mümkün olmayan təqsirləndirilən şəxs) termini, təqsirləndirilən şəxsin hüquqi prosedura daxil edilməsinə baxmayaraq, məhkəmə tərəfindən tapıla bilmədiyi və ya yeri dəqiq müəyyən edilə bilmədiyi hallarda tətbiq edilir. Burada mühüm hüquqi fərqləndirmə ondan ibarətdir ki, təqsirləndirilənin iştirak etməməsi onun prosessual öhdəliklərdən yayınması ilə deyil, daha çox obyektiv səbəblərlə, məsələn, ünvan məlumatlarının olmaması və ya xarici ölkədə olması kimi hallar nəticəsində ortaya çıxır.

Türkiyə Cinayət Prosesual Məcəlləsinin (Ceza Muhakemesi Kanunu) 244.1-ci maddəsi, təqsirləndirilən şəxsin "gaip" hesab edilə biləcəyi vəziyyətləri konkret hüquqi çərçivədə müəyyən edir. Bu hallara aşağıdakılar daxildir:

- təqsirləndirilən şəxsin harada olduğu barədə məlumatın mövcud olmaması;
- təqsirləndirilən şəxsin xarici dövltədə olması və hüquqi yardım mexanizmləri ilə məhkəməyə gətirilməsinin qeyri-mümkünlüyü;
- təqsirləndirilən şəxsin məhkəmə prosesinə cəlb edilməsinin məqsədəuyğun hesab olunmaması.

Bu hallar qiyabi mühakimə icraatı ilə bağlı Türkiyə hüququnda mövcud olan məhdudiyətlərin və hüquqi təminatların balansını nümayiş etdirir.

I.IV. “Gaip sanık” statusuna tətbiq olunan xüsusi prosedurlar və hüquqi

məhdudiyətlər: Türkiyə Ceza Mühakemesi Kanununun normativ hüquqi yanaşması

Türkiyə Cinayət-Prosessual Məcəlləsi (*Ceza Mühakemesi Kanunu*), təqsirləndirilən şəxsin “gaip”, yəni itkin hesab edildiyi hallarda tətbiq ediləcək xüsusi prosedur normalarını açıq şəkildə müəyyənləşdirir. CMK-nın 244.2-ci maddəsinə əsasən, təqsirləndirilənin iştirakı təmin edilmədən məhkəmə icraatının əsas mərhələlərinin davam etdirilməsi hüquqi baxımdan mümkün deyil. Bununla belə, məhkəmə icraatın sübutlara dair hissəsində müəyyən prosessual hərəkətləri həyata keçirə bilər. Belə ki, təqsirləndirilən şəxsin sonradan məhkəməyə qayıtması halında istintaq və sübutların bütövlüyünün təmin olunması məqsədilə sübutların toplanması və mühafizəsi mümkündür. Bu mexanizm təqsirləndirilənin iştirak etmədiyi hallarda belə onun əsas müdafiə hüquqlarının pozulmamasını təmin etməyə xidmət edir.

CMK-nın 245-ci maddəsində, “gaip” statuslu təqsirləndirilən şəxsə məhkəmə proseslərinə dair məlumatın verilməsi ilə bağlı konkret tələblər əks olunmuşdur. Bu bildiriş formaları qəzet elanı, elektron kommunikasiya vasitələri və digər uyğun texnoloji platformalar vasitəsilə həyata keçirilə bilər. Məqsəd təqsirləndirilən şəxsin öz hüquq və vəzifələrindən xəbərdar olması və müdafiə hüququnun effektiv reallaşdırılmasıdır.

CMK həmçinin “gaip sanık” statusunda olan şəxslərlə bağlı hüquqi tədbirlərin tətbiq dairəsini məhdudlaşdırmışdır. Məcəllənin 246-cı maddəsinə uyğun olaraq, məhkəmə müəyyən şərtlər daxilində həmin şəxs barəsində həbs qərarı çıxara bilər. Lakin bu qərar yalnız təqsirləndirilən şəxsin məhkəməyə çağırıldığı və ona bildirişin hüquqa uyğun formada təqdim edildiyi hallarda hüquqi qüvvəyə malik ola bilər. Əks halda, təqsirləndirilənin iştirakı olmadan icra edilən istənilən həbs tədbiri hüquqi əsasdan məhrum hesab olunur. Qeyd edilməlidir ki, belə tədbirlər yalnız “kaçak sanık”, yəni prosessual öhdəliklərdən yayınan təqsirləndirilən şəxs statusuna malik şəxslərə münasibətdə tətbiq oluna bilər.

Beləliklə, Ceza Mühakemesi Kanununun qiyabi icraatla təqsirləndirilən şəxslər arasında prosessual mübarizə sahəsində normativ balansı qoruyaraq, fərqli statuslara malik təqsirləndirilən şəxslər üçün hüquqi və prosedural fərqlilikləri sistematik şəkildə müəyyən edir. Bu çərçivə həm dövlətin cinayət təqibi funksiyasını həyata keçirməsinə, həm də təqsirləndirilənin müdafiə hüquqlarının qorunmasına yönəlmiş hüquqi mexanizmlərin tətbiqinə əsaslanır.

I.V. “İtkin” və “qaçaq” təqsirləndirilən şəxslərin hüquqi statuslarının müqayisəli analizi

Türkiyə Cinayət-Prosessual Məcəlləsində təqsirləndirilən şəxslərin iştirak etmədiyi hallar fərqli hüquqi statuslarla tənzimlənir. Bu baxımdan, “absent” (*itkin*) və “kaçak” (*qaçan*) təqsirləndirilənlər arasında hüquqi və praktiki fərqlər mövcuddur.

İtkin Təqsirləndirilən (Gaip Sanık): CMK-nın 244-cü maddəsinə əsasən, təqsirləndirilən şəxs aşağıdakı hallarda “gaip” (itkin) sayılır: əgər onun harada olduğu məlum deyilsə, xarici ölkədə olduğu üçün məhkəməyə gətirilə bilmirsə və ya təhvil verilməsi hüquqi və ya praktiki baxımdan mümkün hesab edilmirsə. Bu hallarda, məhkəmə, icraatını təqsirləndirilənin tapılmasına qədər təxirə sala bilər və yalnız bəzi sübutların toplanması kimi prosessual hərəkətləri həyata keçirə bilər [10, s. 244].

Qaçaq Təqsirləndirilən (Kaçak Sanık): CMK-nın 247-ci maddəsində qaçan təqsirləndirilən, barəsində aparılan cinayət icraatından yayınmaq məqsədilə gizlənen və ya ölkədən çıxan şəxs kimi tərif olunur. Bu statusa malik şəxslə bağlı olaraq, məhkəmə onun iştirakı olmadan mühakiməni davam etdirə və hətta onun əmlakının müsadirəsinə dair qərar qəbul edə bilər [4, s. 247].

Bu iki hüquqi status arasındakı fərqlər formal deyil, əksinə, tətbiq edilə bilən hüquqi tədbirlərin xarakterini və sərtliyini müəyyən edir. Hər iki hal məhkəmə proseslərində təqsirləndirilənin fiziki iştirakı olmadan aparılan prosesə aid olsa da, qaçan təqsirləndirilən şəxs, öz iradəsi ilə hüquq sistemindən yayınmaq üçün gizlənen və ya ölkəni tərk edən şəxsi ifadə edir. Digər tərəfdən, itkin təqsirləndirilən, məhkəmə çağırışından məlumatlı olmayan və ya iştirak etməməsi obyektiv səbəblərlə izah olunan şəxsdir.

Bu fərqlər hüquqi baxımdan mühüm əhəmiyyət daşıyır. Çünki yalnız qaçan təqsirləndirilənə qarşı əmlakın müsadirəsi və qiyabi məhkəmə qərarı ilə azadlıqdan məhrum etmə cəzası kimi sərt sanksiyalar tətbiq oluna bilər. Halbuki itkin təqsirləndirilən şəxs barəsində belə tədbirlərin tətbiqi hüquqa uyğun hesab edilmir və bu hallar təqsirləndirilənin müdafiə hüququnun pozulması kimi qiymətləndirilə bilər.

I.VI. İtkin və qaçaq təqsirləndirilən şəxslərə tətbiq olunan hüquqi tədbirlər

İtkin təqsirləndirilən şəxslərə bağlı məhkəmə, şəxsin yerinin müəyyənləşdirilməsi və onun müdafiə hüququnun təmin edilməsi məqsədilə bütün zəruri prosessual tədbirləri həyata keçirməlidir. Bununla belə, təqsirləndirilən şəxsin iştirakı təmin olunmadığı müddətdə cinayət işi üzrə məhkəmə baxışı təxirə salına bilər [9, s. 244].

Qaçan təqsirləndirilən şəxslər üçün isə məhkəmənin təqsirləndirilənin iştirakı olmadan davam etdirilməsi, yəni qiyabi mühakimə hüquqi olaraq mümkündür. Lakin bu hallarda, təqsirləndirilən şəxs yetərli şəkildə məlumatlandırılmalı və onun qiyabi məhkəmə qərarlarına qarşı apellyasiya şikayət vermək hüququ təmin edilməlidir. Avropa İnsan Hüquqları Konvensiyasının 6-cı maddəsində göstərilir ki, bu, ədalətli məhkəmə araşdırması hüququnun qorunması baxımından zəruri şərtidir.

Qaçan təqsirləndirilən şəxslərin məhkəməyə gəlməsini stimullaşdırmaq məqsədilə əmlakın müvəqqəti müsadirəsi kimi hüquqi tədbirlər nəzərdə tutulmuşdur. CMK-nın 248-ci maddəsinə əsasən, məhkəmə təqsirləndirilənin qaçmaqda davam etdiyi hallarda onun əmlakının müvəqqəti olaraq müsadirə edilməsinə qərar verə bilər.

Həm itkin, həm də qaçan təqsirləndirilən şəxslər, məhkəməyə qayıtdıqları halda həbs olunmayacaqlarına dair “*zəmanət sənədi*” (güvəncə sənədi) almaq hüququna malikdirlər. CMK-nın 246 və 248-ci maddələrinə əsasən, bu hüquqi mexanizm təqsirləndirilən şəxsin könüllü şəkildə məhkəməyə gəlməsini təşviq etmək məqsədi daşıyır [10, s. 313].

Zəmanət sənədi təqsirləndirilənin könüllü şəkildə məhkəməyə təqdim olunacağı təqdirdə onun barəsində həbs tədbirinin tətbiq edilməyəcəyini təmin edən bir hüquqi təminat kimi çıxış edir. Bu institut Avropa İnsan Hüquqları Konvensiyasının 6-cı maddəsində təsbit olunmuş ədalətli məhkəmə araşdırması hüququ prinsipləri ilə uyğunluq təşkil edir və təqsirləndirilənin hüquqlarının qorunmasına xidmət edir.

I.VII. “Gaip sanık” və “kaçak sanık” arasındakı hüquqi fərqlər

“Gaip sanık” və “kaçak sanık” anlayışları, hər ikisi təqsirləndirilən şəxsin məhkəmə prosesində fiziki olaraq iştirak etmədiyini halları ifadə etsə də, onların hüquqi statusu və tətbiq edilə biləcək tədbirlər baxımından əhəmiyyətli fərqlər mövcuddur.

“Kaçak sanık” qanundan yayınmaq və ədalət mühakiməsindən qaçmaq məqsədilə ya ölkə daxilində gizlənen, ya da ölkə xaricinə çıxan şəxsi bildirir. Bu statusdakı təqsirləndirilənə qarşı daha sərt tədbirlər, o cümlədən qiyabi mühakimə (absentia), əmlakın müsadirəsi və digər sanksiyalar tətbiq oluna bilər.

Əksinə, “*gaip sanık*”, məhkəmənin mövcudluğundan xəbərsiz olan və ya iştirakı obyektiv səbəblərdən mümkün olmayan şəxsə aid edilir. Belə hallarda, məhkəmə prosesi ümumiyyətlə təxirə salınır və sərt sanksiyalar tətbiq olunmur. Bu fərqlilik təqsirləndirilənin hüquqlarının və müdafiə imkanlarının qorunması baxımından fundamental əhəmiyyət daşıyır.

I.VIII. Qiyabi icraat zamanı məhkəmələrə icazə verilən istisnalar

Ümumi hüquqi prinsipə görə, təqsirləndirilənin iştirakı olmadan məhkəmə prosesi aparıla bilməz. Lakin Türkiyə Cinayət-Prosessual Məcəlləsinin (CMK) 195-ci maddəsi, bu prinsipə məhdud istisnalar təqdim edir. Həmin istisnalar, əsasən, nisbətən az əhəmiyyətli cinayət əməlləri və ya inzibati xarakterli cəza tədbirləri ilə bağlıdır. Məsələn, cərimə qərarları, məcburi icra tədbirləri və əmlak müsadirəsi kimi hallarda təqsirləndirilənin iştirakı məcburi sayılır və qiyabi hökm çıxarılması mümkündür [9, s. 311].

Bu yanaşma, Türkiyə Ali Məhkəməsinin hüquqi mövqeyi ilə də dəstəklənir. Xüsusilə ağır olmayan cinayətlər və prosessual rahatlıq tələb edən hallar üçün qiyabi icraatın tətbiqi məqbul hesab olunur.

Türkiyə hüquq sistemində absentia məhkəmələrinin tətbiqi yalnız müəyyən hüquqi çərçivələr daxilində mümkündür və bu çərçivə CMK-nın 195-ci maddəsi ilə yanaşı, İcra və İflas Qanununun 349-cu maddəsi və digər xüsusi qanunvericilik aktları ilə müəyyən edilir.

Bu müddəalar təqsirləndirilən şəxsin iştirakı olmadan keçirilən proseslərin hüquqi legitimliyini və məhdudiyyətlərini müəyyənləşdirir. Xüsusilə, “Çek Qanunu” (Qiymətli kağızlar barədə Qanun) çərçivəsində həyata keçirilən məhkəmə təcrübələri qiyabi hökmlərinin təcrübi tətbiq sahələrini genişləndirmişdir. Bu hallar doktrinal baxımdan da mübahisəli olsa da, müəyyən edilmiş prosessual təminatlarla riayət edildiyi təqdirdə qəbul edilə bilər.

Türkiyə hüquq sistemində baş verən dəyişikliklər, Alman cinayət-prosessual hüququ ilə müqayisə edilərək təhlil edildikdə fərqli hüquq sistemlərinin qiyabi mühakimə məsələlərinə necə yanaşdığına dair dəyərli nəticələr əldə edilir. Alman hüquq sistemi qiyabi proseslərə çox məhdud hallarda və ciddi hüquqi təminatlarla icazə verir, bu da insan hüquqlarının qorunması və məhkəmə prosesinin legitimliyi baxımından mühüm nümunə hesab olunur. Bu müqayisəli yanaşma vasitəsilə qiyabi mühakimə icraatlarının yalnız istisna xarakteri daşdığı və zəruri hallarda tətbiq olunmalı olduğu vurğulanır. Y.Ersoy qeyd edir ki, qiyabi mühakimə icraatlarının hüquqi sistemdə legitim şəkildə tətbiqi üçün kifayət qədər güclü təminatlar və prosedur mexanizmləri mövcud olmalıdır. Əks halda, bu mexanizmlər təqsirləndirilənin əsas hüquqlarının, xüsusilə müdafiə və ədalətli mühakimə hüququnun pozulmasına səbəb ola bilər [3, s. 118].

II. İtaliya Respublikasında qiyabi mühakimə icraatının hüquqi tənzimlənməsi

II.1. Qiyabi icraat və insan hüquqları kontekstində analiz

Qiyabi icraatların, yəni təqsirləndirilən şəxsin fiziki iştirakı olmadan aparılan mühakimə prosesləri ədalətli məhkəmə hüququna dair beynəlxalq standartlar baxımından ciddi hüquqi və etik müzakirələr doğurur. İtaliya hüquq sistemi bu tip mühakimələrə müəyyən şərtlər daxilində icazə verir və bunun hüquqi əsasları Cinayət Prosesual Məcəlləsində (Codice di Procedura Penale, CPP) öz əksini tapmışdır [6, s. 280].

İtaliya sistemində qiyabi mühakimə icraatlarının aparılmasına imkan verən əsas normativ müddəalar Cinayət-Prosessual Məcəlləsinin 175, 176, 670 və 141-ci maddələrində əks olunmuşdur. Bu maddələr qiyabi mühakimənin aparılması üçün şəffaf bildiriş prosedurlarını, müdafiə hüququnun təmin olunmasını və qərarların yenidən baxılması imkanlarını tənzimləyir.

Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinin *Sejdovic v. Italy* (Application no. 56581/00) işi bu məsələdə əlamətdar presedent təşkil edir. Həmin qərarda AİHM təqsirləndirilən şəxsin mühakimə prosesindən əvvəl lazımi qaydada məlumatlandırılmadığı hallarda, qiyabi mühakimə icraatlarının AİHK-in 6-cı maddəsində nəzərdə tutulan ədalətli məhkəmə hüququnu poza biləcəyini qeyd etmişdir [4, s. 12].

Bu kontekstdə İtaliya hüquq sistemində absentia proseslərinin tətbiqi, ittihamların səmərəliliyi ilə fərdin fundamental hüquqlarının qorunması arasındakı tarazlığı təmin etmək və eyni zamanda, effektiv məhkəmə idarəçiliyinə töhfə vermək məqsədilə formalaşdırılmışdır. Bununla belə, praktiki

tətbiqdə insan hüquqları sahəsində ciddi risklərin mövcudluğu danılmazdır və bu səbəbdən hüquqi prosedurların sərt tənzimlənməsi və mütəmadi nəzarət zəruridir.

II.II. İtaliyada qiyabi mühakimə icraatının tənqidi:

Sejdoviç qərarı kontekstində CPM-in 670-ci maddəsinin tətbiqi

İtaliya Cinayət-Prosessual Məcəlləsinin (CPP) 670-ci maddəsi təqsirləndirilən şəxsin olmaması halında məhkəmə proseslərinin davam etdirilməsi imkanlarını tənzimləyir. Lakin bu müddəanın praktik tətbiqi, xüsusilə Sejdovic v. Italy işində Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinin (AİHM) qərarı ilə ciddi tənqid olunmuşdur.

Sejdovic məhkəmə icraatında özünün kifayət qədər məlumatlandırılmadığını və müdafiə imkanlarından məhrum edildiyini irəli sürərək 670-ci maddə üzrə prosedur qaydaların pozulduğunu iddia etmişdir. İtaliya daxili məhkəmələri bu arqumentləri rədd edərək milli qanunvericiliyə əsasən, hökmü qüvvədə saxlamışdır. Lakin Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsi (AİHM) 1 mart 2006-cı il tarixli qərarında, İtaliyanın təqsirləndirilən şəxsin barəsində ədalətli məhkəmə araşdırması hüququnu təmin etmədiyini bəyan edərək AİHK-in 6-cı maddəsinin pozulduğuna qərar vermişdir.

AİHM-in qərarında göstərilən əsas problemlər:

1. Sübutetmə vəzifəsinin təqsirləndirilən şəxsin üzərinə qoyulması CPP-nin 175-ci maddəsinə əsasən, qiyabi hökmə qarşı müraciət etmək istəyən təqsirləndirilən şəxs, mühakimədən xəbərsiz olduğunu şəxsən sübut etməlidir. Bu yanaşma, xüsusilə məhdud imkanlara malik şəxslər üçün hüquqi bərabərsizliyə səbəb olur.

2. Qaçmaq təhlükəsinə əsaslanan qiyabi hökm: Məhkəməyə gəlməyən şəxsin avtomatik olaraq ədalətdən qaçdığı fərziyyəsi ilə qiyabi icraatın aparılması təqsirsizlik prezumpsiyası prinsipinə ziddir.

3. Məlumatlandırma qüsurları: Təqsirləndirilənin hüquqi nümayəndəsinə yönəlmiş formal bildirişlərlə kifayətlənmək, onun real məlumatlandırılmasını təmin etmir, bu da şəffaflığı və müdafiə hüququnu zəiflədir.

II.III. Azərbaycan Respublikasının cinayət-prosessual qanunvericiliyində qiyabi icraat

Azərbaycan Respublikası Cinayət-Prosessual Məcəlləsinə 22 dekabr 2023-cü il tarixində edilən mühüm dəyişiklik nəticəsində LIV-II fəsil – “Cinayət təqibi üzrə qiyabi icraat” qanunvericiliyə əlavə olunmuşdur. Bu fəsil 467-12-ci maddədən 467-17-ci maddəyə qədər olan müddəaları əhatə edir və təqsirləndirilənin iştirakı olmadan məhkəmə icraatlarının keçirilməsi üçün normativ əsasları müəyyənləşdirir.

Yeni müddəalar qiyabi mühakimənin yalnız xüsusi şərtlər altında, o cümlədən təqsirləndirilən şəxsin bilərəkdən prosedən yayındığı və ya onun yerinin müəyyən olunmasının mümkün olmadığı hallarda tətbiq edilə biləcəyini qeyd edir. Həmçinin bu icraat zamanı müdafiə hüququnun təmin olunması, qanuni nümayəndənin təyin olunması və qərarlara qarşı apellyasiya şikayəti vermək imkanının təmin olunması kimi normalar nəzərdə tutulur. Bu islahat Azərbaycan hüquq sisteminin Avropa hüquq standartlarına yaxınlaşdırılması, həmçinin cinayət mühakiməsi səmərəliliyinin artırılması məqsədi daşıyır. Bununla yanaşı, bu dəyişikliklər Avropa İnsan Hüquqları Konvensiyasının 6-cı maddəsi – “Ədalətli məhkəmə araşdırması hüququ” prinsipinə uyğunluğu təmin etməyə yönəlmişdir.

III. Azərbaycan hüquq sistemində qiyabi mühakimə

icraatlarının hüquqi tətbiqi və beynəlxalq hüquqla müqayisəli təhlili

Qiyabi mühakimə icraatları, yəni təqsirləndirilənin fiziki iştirak etmədiyi halda hökm verilməsi həm insan hüquqları baxımından, həm də ədalətli məhkəmə prinsipləri çərçivəsində ciddi müzakirə doğuran hüquqi institutdur. Müxtəlif Avropa ölkələrində (İtaliya, Almaniya, Rumıniya) bu instituta yanaşma fərqlidir və hüquqi balansın təmin olunmasında müxtəlif metodlardan istifadə edilir.

Azərbaycan qanunvericiliyində son dəyişikliklər qiyabi mühakimə icraatını ilk dəfə sistemativ və müstəqil formada tanıyaraq müasir hüquqi mexanizmlərlə təmin olunmuş prosedur çərçivəsini formalaşdırmışdır. Əsas təminat tədbirləri aşağıdakılardır:

1. *Müdafiəçinin məcburi təyini* – təqsirləndirilən iştirak etməsə belə, hüquqlarının qorunması təmin olunur.

2. *Qərara qarşı apellyasiya hüququ* – mühakimə olunmuş şəxs qərar haqqında məlumat əldə etdikdən sonra onun qanuniliyini şübhə altına almaq imkanına malikdir.

3. *Prosesin protokollarla rəsmiləşdirilməsi və şəffaflığı* – ictimai etimadın və hüquqi legitimliyin artırılması məqsədi daşıyır.

Azərbaycanın bu hüquqi islahatı Sejdovic v. Italy (2006) və Colozza v. Italy (1985) kimi AİHM presedentlərini nəzərə almaqla təqsirləndirilənin hüquqlarını ədalətlik prinsipinə uyğun olaraq tarazlamağa yönəlmişdir.

IV. Nəticə

Azərbaycanın 2023–2024-cü illər hüquq islahatları çərçivəsində qiyabi məhkəmə icraatlarının tətbiqi hüquqi müasirləşmə istiqamətində mühüm addım kimi qiymətləndirilir. Bu yanaşma məhkəmə səmərəliliyi ilə əsas insan hüquqlarının qorunması arasında tarazlığın yaradılmasına xidmət edən strateji bir hüquqi model olaraq çıxış edir. Azərbaycan bu islahatlarda İtaliya, Almaniya və Türkiyənin təcrübələrindən faydalanaraq öz hüquqi mühitinə uyğunlaşdırılmış hibrid yanaşma tətbiq etmişdir.

İtaliyanın hüquqi çərçivəsi Cinayət Proseduru Məcəlləsinin (Codice di Procedura Penale, CPP) 175, 176 və 670-ci maddələri ilə qiyabi mühakimə prosedurlarını tənzimləyir. Sejdovic v. Italy (2006) işində Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsi (AİHM) bu ölkənin bildiriş mexanizmlərindəki çatışmazlıqları vurğulayaraq Avropa İnsan Hüquqları Konvensiyasının (AİHK) 6-cı maddəsinin pozulduğunu qeyd etmişdir. Azərbaycan bu presedenti nəzərə alaraq rəqəmsal bildiriş, ictimai elan və əvəzləyici müdafiə mexanizmləri kimi vasitələri hüquqi təcrübəsinə daxil etmişdir [4, s. 15].

Almaniyanın Cinayət-Prosessual Məcəlləsi (*Strafprozessordnung – StPO*) daxilində, xüsusilə 230–235-ci maddələr qiyabi icraatın yalnız istisna hallarda, yəni təqsirləndirilənin bilərəkdən məhkəmədən yayınması və ya icraatın pozulmasına səbəb olması hallarında tətbiqini mümkün sayır. Məhkəmə iştirakının məcburiliyi və müdafiəçiyin mütləq iştirakı tələbi Azərbaycan qanunvericiliyinə də əhəmiyyətli dərəcədə təsir etmişdir [7, s. 230].

Türkiyə hüquq sistemində təqsirləndirilənlərin qiyabi mühakimə edilə biləcəyi hallar iki kateqoriyada təhlil olunur: *gaip sanık* (yerini müəyyən etmək mümkün olmayan) və *kaçak sanık* (bilərəkdən qaçan). Bu yanaşma yalnız qəsdən mühakimədən yayınan şəxslərə absentia prosedurunun tətbiqini mümkün sayır. Azərbaycan bu sistemdən ilham alaraq qanuni səbəblərlə iştirak etməyənlər ilə ədalətdən yayınanlar arasında aydın fərq qoyaraq yeni fəslə bu təsnifatı daxil etmişdir [6, s. 481].

Azərbaycan Respublikası 2023-2024-cü illərdə həyata keçirdiyi qanunvericilik islahatları çərçivəsində, qiyabi məhkəmə icraatlarının tətbiqi ilə Avropa İnsan Hüquqları Konvensiyasının (AİHK) 6-cı maddəsinə uyğun məhkəmə prosedurlarını təmin etməyə yönəlmiş əhəmiyyətli bir mərhələ keçmişdir. Bu islahatlar məhkəmə sistemində ədalət və şəffaflığı təmin etmək üçün əsas prinsiplərin — səlahiyyətli bildirişin verilməsi, effektiv hüquqi nümayəndəlik və hüquqi müalicə hüququnun təmin edilməsi kimi elementləri sistemə şəkildə hüquq sistemində daxil etmişdir.

Bu hüquqi islahatlar yalnız daxili səviyyədə məhkəmə səmərəliliyini və ictimai etimadı gücləndirməklə kifayətlənmir, həmçinin regional hüquqi harmonizasiya prosesinə töhfə verir. Azərbaycan öz hüquq sistemini Avropa hüquq normaları ilə tənzimləmək və inteqrasiya etmək yolu ilə Avropa Şurasının və AİHK-nin tələblərinə cavab verməyə çalışır. Bu, ölkənin hüququn aliliyi, insan hüquqlarına hörmət və demokratik dəyərlərə sadıqlılığının göstəricisidir.

Bundan əlavə, bu islahatlar *Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Dayanıqlı İnkişaf Məqsədi (SDG) 16* ilə də birbaşa uyğunluq təşkil edir. SDG 16-nın məqsədi ədalətə çıxışı təmin etmək, qanunun aliliyini möhkəmləndirmək və şəffaf, cavabdeh institutlar qurmaqdır. Azərbaycan bu sahədə ədalət, sülh və güclü qurumların təşviqi istiqamətində irəliləyərək beynəlxalq hüquqi əməkdaşlığa açıq bir mövqe nümayiş etdirir [13, s. 10].

Bu qanunvericilik islahatları vasitəsilə Azərbaycan, regional hüquqi islahatlarda lider kimi özünü təsdiq edib. Beynəlxalq hüquq normalarına riayət etməsi, ədalətə olan sadıqlılığı və məhkəmə institutlarının gücləndirilməsi, hüquqi müasirləşmə və beynəlxalq hüquqi əməkdaşlıq sahəsindəki bağlılığını vurğulamaqla, daha şəffaf, təsirli və ədalətli bir hüquq sisteminin qurulmasına doğru mühüm bir addım atmış olur.

REFERENCES (ƏDƏBİYYAT):

1. Azerbaijan Republic Criminal Procedure Code. Chapter LIV-2 – In Absentia Proceedings in Criminal Prosecution. Articles 467-12 to 467-17. Baku, 2023 (in Azerbaijani).
2. Council of Europe, Venice Commission. *Report on the Right to a Fair Trial under Article 6 ECHR in Absentia Proceedings*. Strasbourg, 2021.
3. Ersoy, Y. *Evaluation of the Amendments in Criminal Procedure Law by Law No. 7188*. Istanbul Law Journal, 78(2), 2020, pp. 113–134 (in Turkish).
4. European Court of Human Rights (ECtHR). *Case of Sejdivic v. Italy*, Application No. 56581/00, Judgment of 1 March 2006.
5. Karaman, K. *Absence of the Accused at Trial and the Imposition of a Conviction*. Turkish Justice Academy Journal, No. 38, 2019, pp. 275–295 (in Turkish).
6. Schünemann, B. *Fairness and the Accused's Right to Be Present: Reflections on Comparative Criminal Procedure*. Zeitschrift für Internationale Strafrechtsdogmatik (ZIS), Vol. 7(5), 2015, pp. 414–430 (in German).
7. Strafprozessordnung [StPO], Sections 230–235, Federal Republic of Germany (in German).
8. The Law of the Republic of Azerbaijan on State Procurement, 2021 (in Azerbaijani).
9. Turkish Criminal Code [CK] – Official texts (in Turkish).
10. Turkish Criminal Procedure Code [CMK], Law No. 5271. *Official Gazette*, 17.12.2004, No. 25673 (in Turkish).
URL: <https://www.mevzuat.gov.tr/> (last access: 26.02.2025).
11. UNODC. *Judicial Integrity and Access to Justice: Global Programme for the Implementation of the Doha Declaration*. Vienna: United Nations Office on Drugs and Crime, 2022.
12. United Nations. *Transforming Our World: The 2030 Agenda for Sustainable Development*. UN General Assembly, 2015 (SDG 16).
13. Yenisey, F., & Nuhoglu, A. *Criminal Procedure Law*. Istanbul: Beta Publishing House, 2022. Commentary on Articles 195, 244, 246–248 and practical analysis of in absentia trials (in Turkish).

THE INSTITUTE OF IN ABSENTIA TRIALS IN MODERN LEGAL SYSTEMS: DEVELOPMENT AND APPLICATION ISSUES

LALA MAMMADOVA¹

Abstract

This study explores the implementation of in absentia trials in the Azerbaijani legal system following the 2023–2024 legislative reforms, assessing their impact on judicial efficiency and the protection of defendants' rights. The reforms introduced Chapter LIV-2 (Articles 467-12 to 467-17) into the Criminal Procedure Code, establishing a normative legal framework for conducting trials in the absence of the accused, particularly in cases involving serious crimes such as terrorism, treason, and organized crime. Grounded in fundamental human rights principles, the study evaluates the compatibility of Azerbaijan's legal safeguards with Article 6 of the European Convention on Human Rights (ECHR). Using a comparative legal approach, the research analyzes in absentia trial practices in Italy, Germany, and Turkey. The findings indicate that Azerbaijan's legal framework incorporates essential defense mechanisms—particularly mandatory legal representation and access to effective appeal procedures—similar to those in Italy and Germany. However, practical challenges remain regarding the effectiveness of notification procedures and the enforceability of appeal rights. While strict procedural guarantees in Germany minimize the risk of unfair trials, the lack of stable jurisprudence in Azerbaijan creates certain legal gaps. The study highlights the dual influence on

¹ PhD in Law / Department of Criminal Procedure, Baku State University / email: lala.mammadova-11@bsu.edu.az

Azerbaijan's legal development: the legacy of the Soviet legal tradition and the country's ongoing efforts to align with European legal standards. In this context, strengthening legal safeguards is considered essential for enhancing transparency and fairness in judicial proceedings. Moreover, the research links in absentia trials to the United Nations Sustainable Development Goal (SDG) 16—promoting access to justice and building effective institutions—underscoring their broader significance in advancing justice within transitional legal systems.

Keywords: *in absentia proceedings, European jurisdiction, fundamental rights and freedoms, European Convention on Human Rights (ECHR), accused persons.*

ИНСТИТУТ ЗАЧЕТНОГО СУДЕБНОГО ПРОИЗВОДСТВА В СОВРЕМЕННЫХ ПРАВОВЫХ СИСТЕМАХ: РАЗВИТИЕ И ПРИМЕНЕНИЕ

ЛАЛА МАМЕДОВА¹

Резюме

В настоящем исследовании рассматривается внедрение заочных судебных разбирательств в правовой системе Азербайджана после законодательных реформ 2023–2024 годов, а также оценивается их влияние на эффективность судебной деятельности и защиту прав обвиняемых. В рамках реформ в Уголовно-процессуальный кодекс был добавлен раздел LIV-2 (статьи 467-12 – 467-17), который устанавливает нормативно-правовую основу для проведения судебных процессов в отсутствие обвиняемого, особенно по делам, связанным с терроризмом, государственной изменой и организованной преступностью. Опираясь на основные принципы прав человека, исследование анализирует, насколько обеспечиваемые Азербайджаном гарантии соответствуют статье 6 Европейской конвенции по правам человека (ЕКПЧ). Используя сравнительно-правовой подход, в работе рассматриваются практики проведения заочных процессов в Италии, Германии и Турции. Результаты показывают, что правовая система Азербайджана предусматривает ключевые гарантии защиты — в частности, обязательное правовое представительство и доступ к эффективным средствам обжалования — аналогичные тем, что применяются в Италии и Германии. Однако сохраняются практические трудности, касающиеся эффективности механизмов уведомления и реализации права на апелляцию. В то время как в Германии строгие процедурные гарантии минимизируют риск несправедливого разбирательства, отсутствие стабильной судебной практики в Азербайджане порождает определённые правовые пробелы. Исследование подчёркивает двойственное влияние на развитие правовой системы Азербайджана: с одной стороны, наследие советской правовой традиции, с другой — стремление к гармонизации с европейскими правовыми стандартами. В этом контексте усиление правовых гарантий рассматривается как необходимое условие для повышения прозрачности и справедливости судебных процедур. Кроме того, исследование устанавливает связь между заочными судебными процессами и Целью устойчивого развития №16 ООН — обеспечение доступа к правосудию и развитие эффективных институтов, подчёркивая их важную роль в укреплении правосудия в условиях переходного правового порядка.

Ключевые слова: *заочные судебные процессы, европейская юрисдикция, основные права и свободы, Европейская конвенция по правам человека (ЕКПЧ), обвиняемое лицо.*

Məqalənin redaksiyaya daxil olma tarixi: 01.03.2025

Çapa qəbul tarixi: 17.09.2025

¹ Доктор философии по праву / кафедры уголовного процесса Бакинского государственного университета / email: lala.mammadova-11@bsu.edu.az